

ПРИКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ ЦЕНТРАЛЬНО- СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ ТРАНСКОРДОННОЇ СПІВПРАЦІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті висвітлена роль прикордонного співробітництва України з країнами Центрально-Східної Європи, з'ясовані відмінності між прикордонним і транскордонним співробітництвом, акцентована увага на творчому використанні досвіду минулого в діяльності єврорегіонів.

Ключові слова: прикордонне співробітництво, транскордонне співробітництво, прикордонний регіон, єврорегіон.

В статье освещена роль приграничного сотрудничества Украины со странами Центрально-Восточной Европы, выяснены отличия между приграничным и трансграничным сотрудничеством, акцентировано внимание на творческом использовании опыта прошлого в деятельности еврорегионов.

Ключевые слова: приграничное сотрудничество, трансграничное сотрудничество, приграничный регион, еврорегион.

In the article the role of Ukraine boundary collaboration with the Central and Eastern Europe countries (CEE) is elucidated, differences between boundary and transfrontal collaboration are ascertained, attention is accented on the creative application of past experience to the European regions activity.

Key words: border-line collaboration, transfrontal collaboration, border-line region, European region.

Українська держава, проголосивши євроінтеграційний курс і пріоритет реальних загальнолюдських цінностей над примарними класово-ідеологічними, входить у цивілізований світ як повноправний партнер. А тому із свого історичного минулого, далекого і близького, Україна повинна взяти у нову Європу все раціональне, що було здобуте навіть в умовах командно-адміністративної системи. У сфері міжнародних відносин, на наше глибоке переконання, таким набутком є система прикордонного співробітництва України зі своїми східноєвропейськими сусідами, яка попри всі деформації і викривлення, зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами, довела свою життєздатність і нині, після тимчасового спаду, відроджується на якісно нових засадах і в нових організаційних формах – транскордонного співробітництва (ТКС) та єврорегіонів.

Прикордонне співробітництво – це явище світового масштабу. Глибокий науковий аналіз цієї великої проблеми може дати з часом вражаючі результати. Європейський досвід недалекого минулого і сучасності

доводить, що спочатку має бути досягнутий національний суверенітет кожного народу і лише на цій основі може бути здійснений другий крок – до міжрегіонального і міжнародного співробітництва. Європейський досвід також переконує, що прикордонні області, якщо вони стають територіями-мостами, здатні значно зміцнити державу в цілому. Прикордонна область в умовах тоталітаризму служить лише для демонстрації сили, область-міст демонструє досягнення цивілізації. Найбільш багаті на сьогодні регіони Європи – це колишні прикордонні області.

Будучи важливою складовою частиною міжнародних відносин, прикордонні взаємини у Східній Європі за повоєнні десятиліття перетворилися у комплекс заходів, що охоплює практично всі сфери суспільного життя – політику, економіку, науку, культуру, спорт, туризм. У сучасних умовах така взаємодія є об'єктивно закономірною і життєво необхідною. Торуючи євросоюзівський шлях і зміцнюючи відносини з державами-сусідами, Україні варто звертатися до досвіду минулого в інтересах сьогодення

і майбутнього. Нині ж, коли наші колишні й теперішні сусіди стали членами Європейського Союзу, ретроспективний аналіз стосунків з ними набуває особливої актуальності.

Прикордонне співробітництво України з країнами Центрально-Східної Європи знайшло певне відображення у науковій літературі [1]. Ці роботи містять великий фактичний матеріал з різних сфер прикордонної співпраці, однак у них практично відсутній критичний аналіз реального стану справ і перспектив співробітництва. Тому метою даної публікації є спроба критично оцінити минуле, співставити його з днем нинішнім, щоб на цій основі краще побачити контури майбутнього транскордонного співробітництва.

Оскільки в подальшому ми будемо оперувати такими ключовими категоріями як «прикордонне співробітництво», «транскордонне співробітництво», «єврорегіон» та «прикордонний регіон» вважаємо за доцільне дати версії їх тлумачення.

Прикордонне співробітництво можна визначити як використання переваг сусідства для вирішення проблем повсякденного життя й перспективного соціально-економічного розвитку кожного із суміжних регіонів [2, с. 433]. Термін «прикордонне співробітництво» є не тільки найбільш часто вживаним, а й складним поняттям. У наукових дослідженнях з теоретичної лімології (*лат. Limes – кордони*) виділяють декілька основних визначень прикордонного співробітництва: 1) як форма міжрегіонального співробітництва, міжнародних контактів прикордонних регіонів; 2) як певний ступінь у розвитку регіональної політичної й економічної інтеграції; 3) як форма соціалізації населення суміжних регіонів в умовах культурної багатоманітності й етнічної терпимості, формування багатоетнічного співтовариства в рамках єврорегіонів [3, с. 72].

Західноєвропейська наукова література виділяє три основні види взаємодії з перетином державних кордонів:

- прикордонне співробітництво (*cross-border cooperation*) – пряме прикордонне співробітництво між регіональними і місцевими властями по різні сторони кордону у всіх сферах життєдіяльності, що залучає у свою діяльність різноманітних акторів. Воно передбачає серйозну організацію внаслідок тривалого історичного розвитку прикордонних контактів;
- міжрегіональне (транскордонне) співробітництво (*interregional/transborder cooperation*) – співробітництво між місцевими регіональними і національними властями, метою якого є розвиток інтеграційних процесів у великих групах регіонів, деякі з них можуть бути не зв'язані між собою територіально. Організаційні зв'язки в таких регіонах, звичайно, слабші, ніж у прикордонних регіонах, оскільки складнішим є менеджмент таких регіонів;
- транснаціональне співробітництво (*transnational cooperation*) – співробітництво між країнами (іноді при цьому допускається участь регіонів) з певного питання (наприклад, регіонального розвитку) по відношенню до великих взаємо-

зв'язаних територій. Їх організаційні зв'язки можуть бути різноманітними [4].

Таким чином, кожен із типів взаємодії має певну внутрішню специфіку. Проте, деякі автори ототожнюють прикордонне і транскордонне співробітництво. Відомий дослідник євроінтеграційної проблематики Ігор Студенніков наголошує, що в 1960-х роках «замість звичного поняття «прикордонне співробітництво» у політичному та науковому лексиконі в Західній Європі все частіше став з'являтися новий термін – «транскордонне співробітництво»...» [5, с. 309].

Здійснюючи програму інтеграції в ЄС, Україна повинна використовувати вже вживану в Європі термінологію. Впродовж тривалого періоду в Україні вживався термін «прикордонне співробітництво» і лише в останні десятиліття став використовуватися термін «транскордонне». Суть співпраці сусідніх територій відображають обидва поняття. Проте перше є більш звичним в Україні і використовувалось воно в умовах достатньої закритості кордонів для широких обмінів. Не йшлося тоді і про створення транскордонних об'єднань (єврорегіонів) та здійснення проєктів для розв'язання спільних проблем суміжних територій ні на міждержавному, ні на міжрегіональному рівнях. У сучасних умовах взаємні відносини прикордонних територій відбуваються в значно більшій кількості сфер й інтенсивніше, а часто незалежно від волі та бажань людей і встановленого ними кордону – в атмосфері, на воді тощо («*trans*» в перекладі означає «*пере*»: *переносити, переміщати тощо*). Тому, як вважають дослідники, категорія «транскордонне» більше відповідає суті того, що відбувається на прикордонних територіях. У цьому зв'язку авторитетний вчений Н.А. Мікула пропонує, на нашу думку, компромісний варіант: для визначення транскордонної та прикордонної співпраці доцільно розширити звичне в Україні поняття прикордонної співпраці до суті поняття транскордонної, яке більше використовується в світі, та вживати їх у подальшому як тотожні, якщо інше не буде вказане [18, с. 11-12].

Транскордонне співробітництво означає будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними громадами або властями, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох Договірних Сторін, та на укладання з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей [6, с. 65].

Єврорегіон – це форма транскордонного співробітництва між територіальними громадами або місцевими органами влади прикордонних регіонів двох або більше держав, що мають спільний кордон, яке спрямоване на координацію взаємних зусиль і здійснення ними узгоджених заходів в різних сферах життєдіяльності у відповідності до національних законодавств і норм міжнародного права для вирішення спільних проблем і в інтересах людей, що населяють його територію по різні сторони державного кордону [5, с. 320].

Поняття «прикордонний регіон» має на увазі, що територія, яка входить до нього, зазнає суттєвого впливу державного кордону. Таким чином, прикордонне і транскордонне співробітництво – явище за сучасними мірками досить нове. Розвитку даних

процесів тривалий час заважали різні перешкоди і бар'єри. Одним із них, часто непереможних для народів, що проживали у різних національних державах, був кордон. У 50-х роках ХХ століття виникла ідея формування певних просторів, які змогли би зосередити в собі всі переваги європейських законодавств, мінімізувати їх недоліки і протиріччя. Ідея втілювалася в проєкті єврорегіонів, який у якості експериментального стартував у кінці 50-х років і на сьогодні є найбільш «розкрученою» технологією прикордонного співробітництва [7, с. 69].

Нині велике значення відіграє транскордонне співробітництво, під яким розуміють включення в міжнародну взаємодію й країн, що не мають спільних кордонів. Воно визначається глобалізаційними процесами і має більш глибокий характер взаємовідносин, ніж прикордонне співробітництво. Саме це спонукає наукову спільноту знову переглядати як значення кордонів, так і оцінку історичного досвіду співпраці стосовно до потреб сьогодення, генеруючи нові методи і підходи до їх вивчення [7, с. 70].

До складу так званого старого прикордоння в Україні відносять Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Чернівецьку та Волинську області. Наймолодшою з усіх регіонів України є Закарпатська область, яка була створена 22 січня 1946 р. в складі Української РСР [8, с. 618]. Оскільки Закарпатська Україна, яка згідно з Чехословацькою Конституцією носила назву Підкарпатська Русь, з 1919 р. входила на правах автономії до складу Чехословацької Республіки, цьому передувала тривалий переговорний процес. 29 червня 1945 р. у Москві були підписані Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну і Протокол до нього. Згідно з ст. 1 Договору, кордони між Словаччиною і Закарпатською Україною, які існували до 29 вересня 1938 р., стають, з внесеними змінами, кордонами між СРСР і ЧСР згідно з доданою картою [9, с. 19-20]. Закарпаття займає унікальне геополітичне становище. Воно межує з чотирма країнами – Угорщиною, Словаччиною, Польщею та Румунією, які на сьогодні є членами Європейського Союзу. Таким чином, започаткуванням прикордонних відносин з ними можна вважати 1946 р., коли стабілізувалися кордони з цими країнами. Незважаючи на їх закритість, вже тоді спостерігалось прагнення населення прикордоння до відновлення або встановлення безпосередніх контактів між суміжними областями, воєводствами та повітами. У 1948 р. були підписані Договори про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР та рядом країн народної демократії, які стали основою для так званого соціалістичного співробітництва СРСР з Угорщиною, Чехословацькою, Польщею, Румунією та іншими країнами. Це створило сприятливі передумови для налагодження співробітництва на прикордонному рівні. На початку 50-х років інтернаціональні контакти носили переважно пізнавальний характер, а первинними формами прикордонних зв'язків були ділове листування, обмін вітаннями з нагоди національних свят, естафети дружби, обмін делегаціями для вивчення досвіду роботи тощо.

Схоже спостерігається певне дежавю: як колись наших сусідів із країн народної демократії цікавив досвід соціалістичного будівництва у нас, так нас сьогодні цікавлять євросоюзівські перетворення у них.

У 1956 р. ЦК КПРС і Радянський Уряд прийняли погоджене з керівництвом європейських соціалістичних країн рішення про встановлення прикордонних дружніх зв'язків між областями СРСР і воєводствами, округами, областями і повітами ПНР, ЧССР, УНР, СРР [10, с. 108]. Відповідні рішення були прийняті також партійними комітетами прикордонних регіонів. Упродовж вересня-жовтня 1956 р. було укладено договори між Закарпатською областю УРСР, Східно-Словацьким краєм ЧССР, Саболч-Сатмарською областю УНР і Сату-Марським повітом СРР.

Таким чином, для успішного розвитку прикордонного і транскордонного співробітництва потрібна добра воля сторін, підкріплена відповідною нормативно-правовою базою як на національному, так і на регіональному рівнях, взаємозацікавленість у результатах взаємовигідної співпраці. Тоді сторони шукають ефективні механізми вирішення проблем, а не причини, щоб пояснити власну бездіяльність.

У 60-х роках партійні комітети запровадили практику спільного обговорення і складання планів прикордонного співробітництва. Це робило зв'язки більш перспективними, системними, контрольованими й ефективними.

Як уже відзначалося, прикордонне співробітництво охоплювало весь спектр суспільного життя. В часи тотального панування марксистсько-ленінської ідеології, що не витримала перевірки часом, особливий наголос робився на її експорт через систему прикордонних зв'язків. Разом з тим акцентувалася увага на економічній складовій співробітництва. З огляду на це у розвитку прикордонних зв'язків виділяють два етапи – доінтеграційний та інтеграційний.

Перший хронологічно охоплює кінець 40-х – 60-ті роки. На цьому етапі прикордонне співробітництво відповідало програмам соціалістичної інтеграції та інтересам сусідніх країн, разом з тим не вимагало спеціальних механізмів регулювання процесів, здійснювалося на безвалютній основі і не вступало в суперечку з монополією держав на зовнішньоекономічну діяльність. Доінтеграційне співробітництво базувалося на простих формах взаємозв'язку і сприяло встановленню і зміцненню взаємин між колективами сусідніх країн.

Другий етап розвитку прикордонного співробітництва тривав з 70-х до 90-х років. Він ознаменувався прийняттям у 1971 р. Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції країн-членів РЕВ та її реалізацією. Прикордонні зв'язки змістилися у напрямку виробничої і науково-технічної сфер, розвивалася торгівля [11], формувалися прямі виробничі зв'язки, запроваджувались міжнародна кооперація та спільна виробнича діяльність. В орбіту обміну набулим досвідом в усіх галузях діяльності включалися партійні, радянські, профспілкові [12] та комсомольські [13] органи. Проте чи не найпотужнішим каналом народної дипломатії були зв'язки між виробничими колективами усіх галузей промисловості і сільського господарства. Пріоритетною

формою прикордонного співробітництва став обмін передовим зарубіжним досвідом, оскільки він не потребував особливого правового механізму, втручання центральних органів влади, валютних розрахунків та суттєвих капіталовкладень, а економічний ефект був взаємовигідним. На кінець 1990-го року лише між Закарпаттям і Східно-Словацьким краєм (ЧССР) прями зв'язки встановили 272 підприємства та організації [10, с. 126].

І все ж, незважаючи на зовні здавалося б задовільний стан речей, у європейських соціалістичних країнах та колишньому СРСР визрівають кризові явища, пов'язані з диктатом партії з її комуністичною ідеологією, синдромом «старшого брата», відсутністю реальних демократичних прав і свобод, помноженою на старі образи. Зарозумілість окремих комуністичних вождів, які за десятиліття правління увірували у власну месійність, небажання або невміння критично оцінити ситуацію ще більше ускладнювали стан справ.

У ході революцій 1989 р. у країнах Східної Європи сталися радикальні суспільно-політичні зміни, які призвели до руйнації основ авторитарної командно-адміністративної системи. Попри певні відмінності і національну специфіку, процеси в Угорщині, Польщі, Чехословаччині та Румунії у принципових питаннях мали багато спільного. Усі вони на той час перебували у глибокій економічній і політичній кризі. Під тиском опозиції правлячі комуністичні партії втратили керівну роль або відмовилися від неї. Головними причинами такого швидкого повороту подій у Східній Європі було те, що для багатьох держав цього регіону обрана з радянською допомогою модель розвитку була чужою, неефективною як у політичному, так і в економічному відношеннях, такою, що не відповідала національній специфіці. Це неминуче призвело до розбіжностей між проголошеними високими цілями соціалізму і дуже скромними результатами, які в порівнянні із становищем у сусідніх західноєвропейських країнах, були явно не на користь соціалізму. В економічному змаганні із Заходом країни соціалізму виявилися відкритими у розряд найслаборозвинутіших країн Європи. Стагнація економічного розвитку, низький життєвий рівень, відсутність широких демократичних свобод викликали незадоволення населення. Ситуація, коли об'єктивність і правда підмінювалися переможними реляціями, самообманом і обманом інших, призвели до кризи, розв'язання якої стало неминучим.

У «Парижській хартії для нової Європи» були закладені основні принципи нового життя континенту, проголошено, що Європа звільняється від спадщини минулого, декларується ера демократії, миру, єдності [14].

Із здобуттям Україною незалежності постало питання необхідності докорінного реформування міждержавних відносин, невід'ємною складовою яких виступає прикордонне співробітництво.

Ідея створення Карпатського єврорегіону виникла у 1989 р. Починаючи з 1991 р., місцеві органи влади п'яти країн при підтримці Ради Європи та Інституту досліджень проблем Сходу-Заходу почали створювати перший єврорегіон, який включав би території посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи [15, с. 106-107]. Матеріалізація ідеї відбулася

14 лютого 1993 р. в угорському місті Дебрецен, де міністри закордонних справ та представники місцевих органів влади України, Польщі, Угорщини підписали декларацію про створення Карпатського єврорегіону, а також Статут та Угоду. Вже на старті діяльності асоціації виникли певні проблеми зі вступом до неї територій Словаччини і Румунії, що засвідчило важливість врахування і творчого використання історичного досвіду прикордонного співробітництва України з країнами Центрально-Східної Європи. Творення нових форм прикордонного співробітництва у посткомуністичних країнах Європи наочно продемонструвало, що співпраця може бути використана людьми та установами на місцевому рівні задля уникнення будь-яких конфліктів та подальшого економічного розвитку. Проте і досі, як наголошує відомий чеський дослідник Василь Гудак, прикордонне співробітництво характеризується численними суперечностями як практичного, так і ідеологічного характеру [16, с. 10-11]. Зокрема, це – відсутність взаємної довіри між країнами Центральної Європи, невирішені питання стосовно міждержавних кордонів, проблема статусу етнічних меншин, відсутність децентралізації та обмеженість місцевої демократії.

Розвиваючи прикордонне і транскордонне співробітництво в рамках Карпатського єврорегіону, варто враховувати недоліки і упущення, які були характерні для комуністичних часів. А це директивно-примусовий характер вказівок, відсутність вираження справжніх інтересів населення, політична та ідеологічна кон'юнктура основа, шаблонність рішень і уніфікація дій. На думку Василя Гудака, взаємні контакти були часто зведені до обміну візитами партійних керівників, які більше любили організовувати «банкети з випивкою», ніж займатися корисним співробітництвом. Зусилля постійних мешканців міст у такому співробітництві були марними. Базуючись на власних спостереженнях тих років, не до кінця поділяємо сказане. Хоча в сучасних умовах розвитку транскордонного співробітництва варто уникати повторення помилок минулого і разом з тим брати на озброєння все раціональне і корисне.

Попередній тип взаємозв'язків показав свою нестійкість, однак було б помилково повністю відмовлятися від системи контактів, заснованих у той час. Зокрема, численні зв'язки між школами та університетами, а також між молодіжними та культурними організаціями можуть бути використані у нових умовах прикордонного співробітництва. Доцільно ретельно і уважно проаналізувати весь досвід прикордонного співробітництва, відділити зерно від половини, щоб вкотре не наступати на граблі помилок минулого.

А «батьки» Карпатського єврорегіону мусять замислитися над висновком науковців про те, що за 16 років так і не вдалося створити ефективно діючої моделі єврорегіону, а в пресі ні-ні та й промайне інформація про «відродження» Карпатського єврорегіону [17]. Чи не заскоро ми відроджуємо те, що якихось півтора десятка літ народилося у важких муках?

Сьогодні в Україні на кордонах з Європейським Союзом діють чотири єврорегіони: Карпатський, Буг, Нижній Дунай та Верхній Прут [18, с. 116].

Виникнення в Європі після наймасштабнішого розширення у 2004 і 2007 роках ЄС нової геополітичної ситуації, що позначається поняттям «новий східний кордон Європейського Союзу» і наближенням його безпосередньо до України, об'єктивно вимагає створення стратегії використання можливостей розвитку транскордонного співробітництва прикордонних регіонів України, зокрема Закарпатської області, із прикордонними територіями сусідніх країн у нових геополітичних умовах, що дозволить нейтралізувати негативні наслідки, які виникають у зв'язку із введенням візового режиму та запровадженням сусідніми державами нового законодавства у сфері регулювання торгівлі та міграції.

Першим документом в Україні, що визначає багатосторонню стратегію та основні програмні напрями розвитку сусідніх регіонів України та країн Центральної Європи є «Стратегія прикордонного співробітництва «Карпати – 2004-2011». Ініціатива органів влади регіонального та місцевого рівня України (Закарпатська обласна рада та обласна державна адміністрація), Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії, а також агентств регіонального та місцевого розвитку має на меті використати інструмент транскордонного співробітництва для стимулювання просторового розвитку цих депресивних цільових територій [19, с. 3].

Період суспільної трансформації у країнах Центрально-Східної Європи та Україні супроводжу-

ється виникненням нового феномену: залученням до міжнародного спілкування окрім державних структур, також і інститутів громадянського суспільства, бізнесових структур і загалом пересічних громадян. Саме включення широких мас населення прикордонних територій сусідніх країн у транскордонну взаємодію повинно б стати ознакою новітнього часу. Радянський Союз справедливо піддавався критиці за створення на своїх кордонах своєрідної «залізної завіси», що розділяла людей. Нині у зв'язку з приєднанням нових членів ЄС до Шенгенської угоди порядок перетину нових східних кордонів став ще жорсткішим. Виникає реальна загроза постання нової «залізної завіси» між Сходом і Заходом.

Такий стан речей, як вважають дослідники, для багатьох людей на Сході здається парадоксальним: десятки років країни західної демократії найрішучішим чином відстоювали природне право людини на свободу пересування, боролися проти «залізної завіси». В той же час сьогодні вже з боку країн Заходу створюються перешкоди на шляху людського спілкування, свободи пересування і вибору місця проживання [20, с. 44-45].

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна зробити наступний висновок. Єдиною альтернативою новій «залізній завісі» та конфліктам є транскордонне співробітництво, розвиваючи яке варто враховувати уроки і помилки минулого, що вимагають подальшого наукового дослідження і осмислення в інтересах майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Калениченко П.М., Колесник В.П. Граница дружбы и мира: О советско-польском приграничном сотрудничестве. 1956-1979. – Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1980. – 159 с.; Колесник В.П. Интернациональные связи трудящихся приграничных областей СССР и европейских социалистических стран. – Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1984. – 176 с.; Шманько Г.И., Студеняк П.Ю. Дружба между льодьми – дружба между народами. – Ужгород: Карпати, 1984. – 128 с.; Шманько Г.И. Міцна як криця. – Ужгород: Карпати, 1975. – 176 с.; Плоды братского единения / И.М. Гранчак, П.И. Халус, Г.И. Шманько и др. – Ужгород: Карпати, 1980. – 224 с.; Сотрудничество общественных организаций стран социализма / И.Н. Мельникова, П.П. Брицкий, С.В. Виднянский и др. – К.: Наук. думка, 1983. – 271 с.
2. Кирюхін О. Транскордонне співробітництво у російсько-українських відносинах // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. – К., 2006. – С. 432-438.
3. Давидов Д.М. Приграничное и трансграничное сотрудничество как фактор развития эклавногo региона России // Вестник Российского государственного университета им. Иммануила Канта. – Вып. 6. Сер. Гуманитарные науки. – Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2008. – С. 72-77.
4. <http://www.aebr.net/>.
5. Студенніков І. Транскордонне співробітництво та його роль в процесі європейської інтеграції України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вып. 15. – К., 2006. – С. 309-322.
6. Європейська рамкова Конвенція транскордонного співробітництва між територіальними общинами або властями (21 травня 1980 р., м. Мадрид). Текст українською мовою // Транскордонне співробітництво як альтернатива новій «залізній завісі» та конфліктам: комплексне дослідження. – Ужгород: Карпати, 2007. – 240 с.
7. Кузьмин В.М. Политическая лимология в системе наук о границах: исследование приграничных регионов // Вестник Российского государственного университета им. Иммануила Канта. – Вып. 6. Сер. Гуманитарные науки. – Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2008. – С. 65-71.
8. Нариси історії Закарпаття (1918-1945) / І. Гранчак, Е. Балагурі, І. Грицак та ін. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 663 с.
9. К подписанию договора между Советским Союзом и Чехословацкой Республикой // Славяне. Ежемесячный журнал Весславянского комитета. – М., 1945. – № 6. – С. 19-26.
10. Дяченко Б.І., Жулканіч Н.М., Лендел М.А., Студеняк П.Ю. Історія розвитку транскордонного співробітництва Закарпаття // Транскордонне співробітництво в умовах розширення Європейського Союзу на Схід: Монографія. – Ужгород: Карпати, 2006. – 496 с.
11. Лакатош І.М. Организация приграничной торговли. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Киевск. торг.-экон. ин-т. – К., 1990. – 20 с.
12. Билак П.И. Сотрудничество профсоюзов СССР и ЧССР (70-80-е годы). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Ужгородск. гос. ун-т. – Ужгород, 1989. – 19 с.
13. Гарагонич В.В. Співробітництво молоді західних прикордонних областей України і країн Східної Європи: історія, проблеми, тенденції (друга половина 50-х – початок 90-х рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ужгородськ. держ. ун-т. – Ужгород, 1992. – 18 с.; Мошняга В.П. Международное сотрудничество ВЛКСМ с союзами молодежи европейских социалистических стран (1960-1970 гг.). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.04 / Высшая партийная школа при ЦК КПСС. – М., 1972. – 30 с.
14. Комсомольская правда. – 1990. – 22 нояб.
15. Буковецький М. Прикордонне співробітництво між країнами Центральної Європи. Приклад Карпатського єврорегіону // Будівництво нової Європи. Прикордонне співробітництво у Центральній Європі / За ред. В. Гудака. – Ужгород: Закарпаття, 1997. – С. 105-111.

16. Гудак В. Прикордонне співробітництво у Центральній Європі. Сучасний стан та суперечності // Будівництво нової Європи. Прикордонне співробітництво у Центральній Європі / За ред. В. Гудака. – Ужгород: Закарпаття, 1997. – С. 10-22.
17. Новини Закарпаття. – 2009. – 13 червня.
18. Мікула Надія. Єврорегіони: досвід та перспективи. – Львів: ІРД НАН України, 2003. – 222 с.
19. Посібник з транскордонного співробітництва. – Ужгород: Ліра, 2005. – 66 с.
20. Транскордонне співробітництво як альтернатива новій «залізній завісі» та конфліктам: комплексне дослідження. – Ужгород: Карпати, 2007. – 240 с.

Рецензенти: Тригуб П.М., д.і.н., професор, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили;
Сінкевич Є.Г., к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

© Гарагонич В.В., 2010

Стаття надійшла до редакції 10.11.2009 р.